

“Sevdiyim əsər” layihəsin-də yazarların, elm, sənət adamlarının ən çox sevdikləri əsər haqqında söhbət açıraq. Budəfəki həmsöhbətimiz dəyərli fikir adamı Fəxrəddin Salimdir. Fəxrəddin bəyin sevdiyi əsər Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” dramıdır.

- Hansı məziyyətlərinə və bədii keyfiyyətlərinə görə Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsəri sizin sevdiyiniz əsərdir?

- Mənim üçün ümumiyyətlə, ürfani mövzuda yazılan hər bir əsər gizli bir doğmalığ hissi yaradır. Hüseyn Cavid isə, mənim üçün ümumiyyətlə, doğmadır. Mən onun bütün əsərlərini ən kiçik yaşlarımdan bəri oxuyuram. Ancaq “Şeyx Sənan” mənə elə uşaqıdan bəri ən yaxın, ən məhrəm bir dram əsəri olaraq, təsir edir və bu təsir hələ də davam etməkdədir. Düşünürəm ki, bunun sirri və gücü tək Cavid əfəndidə de-

biyatı deyilən nəsnə klassik Şərq kanonikliyi əsasında yaranır. Burada yazılmamış, ancaq hərəkət edən, yerdəyişən, kuantum sayağı qanunauyğunluqlar mövcuddur. Heç şübhəsiz Cavid bütün bunlara bələd idi. O, bir Şərq mütəfəkkiri idi. Bu cəhətdən onu öz müasirləri olan heç kəsə müqayisə etmək mümkün deyildir. Ancaq, sizin də dediyiniz kimi, Hüseyn Cavidin necə deyirlər, öz ürfani missiyası var idi.

- “Şeyx Sənan” müəllifinin klassik irfançılarla fərqli və oxşar yaradıcılıq cəhətlərini nədə görürsünüz?

- Cavidin Sənanı bir başqadır. Onun Peyğəmbəri də, Teymuru da başqadır. Cavid həm klassik idi, həm də fenomenal bir şəkildə çağdaş idi. Həm paralel Türk ədəbiyyatı və onun təsirləri, həm klassik Şərq divan ədəbiyyatının həm ənənəvi, həm də qeyri-ənənəvi keyfiyyət daşıyıcılığı, həm XX əsrin gətirdiyi ruhani rabitə ilə material gerçəklik arasında olan və tarixin heç bir dövründə görülməyən, get-gedə dərinləşən uçurum, Qərbin mövcudiyyəti və Cavidin ümumbəşəri bilgiləri “Şeyx

cə donuz otarda bildi? Onun boynuna neçə xaç asdıra bildi? Yox... bunlar zahiri mətləblər deyil. Hər şey batinidir burada. Quranın yandırılması təriqət və mərifət məqamlarına adlayan bir salikin şəriəti yandırması, ondan imtina etməsi anlamındadır. Lakin niyə yandırmadı? Mənə belə gəlir ki, nəzəri baxımdan bu, Cavid əfəndi tərəfindən seçilmiş çox incə və düzgün addımdır. Məsələ burasındadır ki, bu təsəvvüf İslam təsəvvüfüdür. Quran isə, sadəcə şəriət ərbabı, yəni əvvam üçün nazil olmayıbdır. Belə olsaydı, şəriət tərəfindən “kafir” adlandırılan böyük Hafiz Şirazi deməzdi: “Hər çə darəm, həmə əz dövləti-Quran darəm” - “Mənim nəyim varsa, hamısı Quranın dövlətindədir”. Məncə, Cavid bu məqamda heç kimi, heç bir ictimai rəyi, fanatizmin üsyanını-filan nəzərə almamışdı. Hüseyn Cavid bu qədər kiçilə bilməzdi. O, məhz kitabullahın batini, yalnız aşiq və ariflər üçün mənə kəsb edən ürfani qatını düşünərək, onu “atəşə atmadı”.

- Romantik məhəbbət daşıyıcılığı olan Sənan və Xumar onları təqib

mümkün deyil ki, orada Sənanın, Məcnunun, Həllac Mənsurun, Züleyxanın, Vamiqin məhəbbətindən bəhs ediləsin. Ürfanın kökünü ürfanda axtarmaq gerəkdir. Qurban Səidin əsəri isə dünyəvi, bəşəri bir məhəbbətdən bəhs edir.

- XX əsrin əvvəllərində Qafqaz xalqları arasında milli ayrı-seçkilik və etnik qarşıdurma çox kəskinləşmişdi. Sabir bu mövzuda “Beynəlmiləl” şeirini, Mirzə Cəlil “Kamança” və “1905-ci ildə”, Nəriman Nərimanov “Bahadır və Sona” pyeslərini yazmışdı. Sizcə, Cavid daha kəskin erməni-müsəlman münaqişəsini qoyub gürcü-Azərbaycan münaqişəsinə əsər həsr etmişdi?

- Dediym kimi, qətiyyətlə! Cavidin heç bir zaman belə bir dərdi olmayıb. Necə ki, özü deyirdi:

*Mən fəqət hüsni-Xuda şairiyəm,
Yərə enməm də səma şairiyəm!*

- Xalq dastanımız olan “Əsli və Kərəm”də dini ayrı-seçkilik aşılmaz bir uçurum kimi göstərilir. Bir-birini sevan müsəlman Kərəm və erməni Əsli bu uçurumun alovlarına külə dönürlər. Əslinin, düymələri açılırlar. Bu düymələri Nərimanovun qəhrəmanı Bahadır və Cavidin qəhrəmanı Sənan da aç bilmir. Bu gün də planetimiz dini ayrı-seçkilikdən od tutub yanan qaynar qazana bənzəyir. Sizcə, məhəbbətin ən böyük din olduğunu insanlar nə vaxtsa başa düşəcəklərmi?

- Məhəbbət dini insan üçündür, insanlar üçün deyil. Bəs, sizcə, əsrlər boyu Kərəmi anlamayan kütlə, bundan belə nə anlayacaq?! Bədbəxtlik onda ki, bu günün gülməli millətçiliyi Kərəmi Əsliyə qovuşdurmayanlara haqq verir!

- Cavid bir qədər sonra Gürcüstana baş verən inqilab hadisələrinə müraciət edərək “Dəli Knyaz” əsərini yazacaqdı, sizcə, onun gürcü həyatına belə ardıcıl müraciətləri nədən irəli gəlirdi?

- Bunlar Cavidin ümumbəşəri təfəkkür tərzindən, böyük düşünmək adətindən irəli gəlirdi. Ancaq haqlısınız. Cavid əfəndinin Gürcüstana münasibətində ayrı bir lirik rəcət mövcuddur. Hələ “Şeyx Sənan”ı yazmazdan öncə Tiflisə yaxın bir yerdə onun “Şeyx Sənan türbəsi önündə” adlı bir şeiri dərc olunmuşdu - bilmirəm, bəlkə, bu əsər dramdan öncə yazılıb. Ancaq hər halda Cavidin şimali Qafqaza romantik və semantik münasibəti çox maraqlı və cəlbedicidir.

- Sizcə, ədib öz qəhrəmanı Sənanı niyə 30 yaşında təsvir edirdi? Bu yaş dövrü əsərdə təsadüfə xarakter daşıyır, yoxsa?

- Bir daha qeyd edirəm ki, bu əsər ulu Şeyx Əttara iqtibasdır. Üstəlik, bu mövzu məşhur bir Şərq dastanından gəlir. Lakin qəhrəmanın məhz 30 yaşında təqdim olunması məncə, Həzrət İsanın yaşı ilə, bir də dini hədislərə əsasən, bu yaş dövrünün cənnətdəki yaş dövrü olduğu fikri ilə də bağlı ola bilər. Fəqət, mənim bu haqda başqa bir fikrim var. Belə ki, Şeyx Əttar Nəşapuriyə başqa bir əsəri olan “Məntiqüt-Teyr”də belə bir əhvalat nəql edilir ki, quşlar Qaf dağına qalxırlar ki, Simurğu tapsınlar. Bir neçə min quşdan sadəcə bir ovuc quş gəlib Qafın təpəsinə çıxıb bilir. Lakin Simurğu tapa bilmirlər. Birdən quşlardan biri - Hop-hop quşu ayıq çıxır və deyir: “Quşlar, heç saymısınız neçə quşuq?” Bəli, sayıb görürlər ki, nə az, nə çox, 30 quş var burada. Məsələ burasındadır ki, fars dilində “si” otuz, “mürğ” isə quş deməkdir. Yəni, Simurğ adlı ayrıca bir quş yoxdur. Mənada isə, şiqərlin, ariflərin cəmi elə Allah deməkdir.

(Davamı səhifə 20-də)

Ölüm cismnin inqilabı deməkdir

Fəxrəddin Salim: “Bu faciə qəhrəmanların deyil, onları əbədiyyətə qədər anlamayacaq olan cəmiyyətin, insanlığın faciəsidir”

yil. Mövzu özü yüksək dərəcədə təsəvvüfi və ürfanidir. İlk dəfə bu əfsanəni qələmə alan Dünya təsəvvüf elminin və ədəbiyyatının yaradıcılarından biri olan Şeyx Fəridəddin Əttar Nəşapuri olmuşdur. Bu həmin Şeyx Əttardır ki, böyük Mövlana Cəlaləddin Rumi “Məsnəvi”də yazırdı:

Həft şəhri-eşqra Əttar gəşt,
Ma hənuz an dər xəmi yek kuçeyim - “Əttar eşqin yeddi şəhərini gəzib bitirdi, biz isə hələ onun əyri bir dalanındayıq”.

Mövlana kimi mütəsəvvüflər heç nəyi şişirtməz və heç zaman heç kim haqqında mübaligə etməzlər. Əgər Əttar kimi bir kainat sütunu Şeyx Sənan haqqındakı qədim əfsanəni qələmə alıbsa, deməli, burada mətləb çox dərinlikdir.

- Əsərdə hansı hissə və ya bədii detal sizin üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır?

- Əsərin bütün hissələri mənim üçün əhəmiyyətlidir. Çünki, dediyim kimi, əsərin mahiyyəti başdan-ayağa təsəvvüfi eşqin macerasından bəhs edir. Ancaq mənim üçün kulminasiya, yəni Şərqdə ifadə edildiyi kimi “övc nöqtəsi” Şeyxin canına qəsd edildiyi zaman onun alovların içindən çıxaraq söylədiyi kiçik monoloqdur:

*Şeyxi məhv oldu sanmayın, zinhar,
İştə qarşıdayım sevimli Xumar!
Kim ki, eşq atəşiylə oldu hədə, Onu yandırmaz öylə ataşlar...
Əbədiyyət mənim məzarımdır,
Çünki, sultani-eşq yarımır!!!*

- Klassik irfan ədəbiyyatı eşqi ilahi ucalıqda görür. “Məhəbbətdir ən böyük din” deyən Cavid bu ideyaya nə əlavə edir?

- Əgər Cavid haqqında bir mütəfəkkir olaraq, bəhs etsək, o zaman heç nə əlavə etməyib. Ancaq şair Cavid bu ideyanı tamam yeni bir dildə, yeni bir bələğət və üslubda tərənnüm etmişdir. Bilirsiniz, ürfani məsələ, təsəvvüf ədə-

Sənan”ı fərqli və cavidanə edir. Lakin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Cavidin əsərləri Şərq nəzərəçiliyinin önəmli və özünəməxsus bir parçasıdır. Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, Cavid Şeyx Əttarı iqtibas edib. Necə ki, Füzuli, Nəvai, Dehləvi böyük Nizamini iqtibas etmişlər.

- Əsərdə Xumarın atasının tələbiylə Şeyx Sənan Quranı alovlara atmaq məsələsinə necə izah edərdiniz? Həmin hadisə baş verməyə də, hər halda situasiya yaranır. Sizcə, XX əsrin əvvəlindəki fanatik müsəlman mühiti üçün həddən artıq cəsəretli addım deyildimi? Bu günün hər hansı dramaturqu buna cəsəret edərmə?

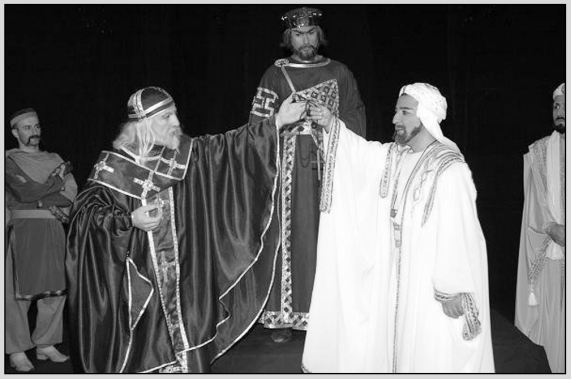
- Əvvəla, onu qeyd edirəm ki, bugünkü dini fanatizmin həm səviyyəsi, həm də aqressiyası heç də o dövründən geri qalmır, əksinə, türklər demiş-kən “yobaz”lıqda o dövrü üstələyir. Mətləbə gəlsək, Şeyx Sənanın Quranı-Kərimi oda atması və ya siz demiş-kən, bu situasiyanın yaranması heç də zahiri bir şey deyil. Deyək ki, Cavid Qurana “qıymadı”, bəs İslam şeyxinə ne-

edən fanatiklərin təhdidindən qurtarmaq üçün finalda özlərini qayadan atırlar. Həmin dövrdə yazılan “Əli və Nino” da isə azərbaycanlı gənc ilə gürcü qızı Nino evlənilir. Sizcə, Cavid haqlıdır, yoxsa Qurban Səid?

- Bunlar başqa-başqa adamlar və başqa-başqa düşüncə tərzleridir. Sənanla Xumarın intiharı irq və millət basqısından deyildi ki... Bəs Leyli ilə Məcnun niyə qovuşmadı? Yusiflə Züleyxaya illər boyu nə oldu? Yox. Bu ölüm dünyəvi həyatın gücü çatmayan, kütlə və ağılin daşıya bilməyəcəyi bir eşqdır. Burada nə Sənan var, nə Xumar! Necə ki, böyük Seyid Əzim Şirvani yazırdı:

*Eşqdır əldən alan din ilə imanı, vəli,
Xələqdən töhməti-bihudəni Sənan aparır...*

Ümumiyyətlə, “Şeyx Sənan” kimi əsərləri sadəcə bir müəllifin əsəri kimi mütaləə etmək yanlışdır. Sənanı tanımaq üçün bütün Şərq müəlliflərini oxumaq lazımdır. Zira, elə bir şair, elə bir divan ədəbiyyatı nümunəsi tapmaq

(Əvvəli səhifə 19-da)

Məncə, Cavid Sənana 30 yaş verməklə bu kamillik zirvəsini təmsil etmişdir.

- Cavid öz qəhrəmanlarının məhəbbətini buta kimi təsvir edir. Sizcə, Cavid bu ideyaya - buta verilməsinə inanırdı, yoxsa bu sadəcə bir bədii üsul idi?

- Yox. Buta məsələsi bir inanc kateqoriyasıdır. Üstəlik bu ürfani məsələdir və təsəvvüfdə bu əsasən, Həzrət Əli tərəfindən aşiqlərə verilən eşq bədəsidir.

- Necə fikirləşirsiniz, atası din xadimi olan, özü bir müddət məsciddə müəzzinlik edən Cavidin bu əsərinə onun şəxsi həyatının təsiri olmuşdumu? Sizcə, Sənan obrazında Cavidin şəxsi tərcümeyi-halından gələn hansı məqamlar var idi?

- Əlbəttə var idi. Lakin bu şəxsi həyatdan çox ruhun taleyi, məfkurənin və bilginin gətirdiyi bəxtin və qədərən nəticəsidir. Dostumun çox gözəl sözü vardı: "Bilgi taleyi dəyişdirir".

- Əsərdə sanki başlanğıcla sonluq bir-birinin məntiqi yekunu kimi verilir: Hələ ilk səhnələrdən birində ortaya çıxan dərvişi - hər kəsin mənasız, yeməz, içməz, yaxın, uzaq bilməz adam adlandırdığı adamı bircə Şeyx Sənan həqiqətən anlayır. Eynən sonda ruhları qovuşan Şeyx Sənanla Xumarı yalnız vicdanı kor olmayanların gördüyü kimi....

- Həmin o dərviş mənim bu əsərdə ən sevdiyim və bağlandığım obrazdır. O dərviş Şəms Təbrizinin prototipi kimi verilir. Sənan isə elə bil eynən Mövlanadır. O dərviş Sənanla pirlilik edir, onun mürşidi olur.

- Ədəbiyyatşünaslıqda uzun müddət Şeyx Sənanın gözüne görünən xəyallar və əsərdə təsvir edilən yuxular mürtəcə romantizmin ünsürü kimi qələmə verilərək tənqid edilmişdir. Bu barədə nə düşünürsünüz?

- Mən ədəbiyyatda və incəsənətdəki cərəyan bölgülərin, xüsusilə də, sovetlər dönmündəki bu təsnifatlanmanın tərəfdarı deyiləm. Keçdi o dövrlər. Bu necə romantikadır ki, bu gün də yaşayır, sabah da yaşayacaq. Ancaq hanı o realist əsərlər? Hanı kolxoz, hanı pambıq, hanı komsomol poemaları?

- Adətən, faciə adlanan "Şeyx Sənan" əsərinin janrı olaraq necə təsnif edilməsinin tərəfdarisiniz? Faciə ünsürü kimi qəbul edilən son, əslində, mənəvi təkamülünü tamamlamış salikin labüd "son"u və ya qələbəsi deyilmi? Əsərə Məsud Əlioğlunun "Şeyx Sənan" faciəvi səhnələrdən həyata, insana və azadlığa məhəbbət və ümid mahnısı oxuyur" fikri ilə yanaşmaq mümkündürmü?

- Mənim bu barədə fikrim bir az fərqlidir. "Şeyx Sənan" həqiqətən faciədir. Lakin bu faciə qəhrəmanların deyil, onların əbədiyyətə qədər anlamayacaq olan cəmiyyətin, insanlığın faciəsidir.

- "Həqiqi aşiq heç bir dini tanıya bilməz, belə ki, onun imanı məhəbbətin özüdür. Onu cəmiyyətdə tutduğu mövqe də maraqlandırmır, çünki aşıqlıqdan daha yüksək mövqe yoxdur". Bu ideya əsrlər boyu Şərq poeziyasının aparıcı motivlərindən biri olub. Onun ən gözəl ifadə formasını biz "Mənim Tanrım məhəbbətdir, sevgidir", "Məhəbbətdir ən böyük din" söyləyən H.Cavid yaradıcılığında görürük. Lakin məsələ ilahi və dünyəvi məhəbbətə gəlcə işlər bir az qarışır. Bilirik ki, Cavid yaradıcılığı boyu ilahi eşqlə dünyəvi eşqi ayırıb. Məsələn, "Afət" əsərində adi insani duyğuları, "Peyğəmbər" də isə əksinə ilahi eşqin ən gözəl nümunəsini yaradıb. Bəs niyə məhz "Şeyx Sənan" əsərində ilahi və insani eşq sinkretik şəkildə verilib. Pyesin təhkiyəsi sufi mənbələrdən götürüldüyü üçün mü, yoxsa?...

- Eşqin ilahisi, insanisi olmur. Əgər o məhəbbət eşq səviyyəsinə qalxırsa, deməli, burada təcəllə baş verib. İnsani görünən obyekt ilahini təmsil edir. Məhz təcəllə və hüluldur məhəbbəti istəkdən eşqə çıxaran qüvvət.

- Əsərin əsas mənbəyi rolunu oynayan əfsanədə Şeyx Sənan uçuqumdan geri qayıdır və Kəbə ilə Rum eli arasındakı bir ərəzidə vəfat edir. Cavid isə bu motivi dəyişir: müəllifin Şeyx Sənanı irəliyə, uçuquma atılır, alçalmaqla yüksəlir. Sizcə, müəllif bu motivlə Şeyx Sənanın eybəcərlik və rəzalət dünyasından ölüm anında belə qaçışınamı işarə etmişdir?

- Siz deyən məsələ də var. Lakin, Hüseyn Cavidin özü kimi, onun qəhrəmanının ölümü də həyat yaradan ölümdür. Necə ki, özü deyirdi:

Məncə, ölüm cismnin inqilabı deməkdir...

Söhbətləşdi:
Fərid Hüseyn